

HUDUDIIY BANDLIK TUSHUNCHASI MAZMUN-MOHIIYATI VA ILMIY NAZARIY ASOSLARI

Turginova Mavludaxon Maxammadjanovna

Andijon mashinasozlik instituti

"Iqtisodiyot" kafedrasasi assistenti

O'zbekiston Respublikasi

Annotatsiya: maqolda hududiy bandlik tushunchasi mazmun-mohiyati va ilmiy nazariy asoslari haqida gap borgan.

Kalit so'zlar: hudud, badnlik, tushuncha, mazmun, mohiyat, ilmiy, nazariya, asos.

CONTENT AND SCIENTIFIC THEORETICAL BASIS OF THE CONCEPT OF REGIONAL EMPLOYMENT

Turginova Mavludahon Mahammadjanovna

Andijan Machine-building Institute

Assistant of the "Economics" department

Republic of Uzbekistan

Abstract: the article talks about the essence and scientific theoretical foundations of the concept of territorial employment.

Key words: area, body, concept, content, essence, scientific, theory, basis.

Mintaqaviy darajada bandlikning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, birinchi navbatda, mehnat munosabatlari sohasida o'zini namoyon qiladigan hududiy naqshlarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Mintaqaviy darajada bandlikning o'ziga xos

xususiyatlarini ko'rib chiqayotganda, uning mintaqalar ichidagi iqtisodiy vaziyatga ta'sir qiladigan iqtisodiy jarayonlarga bog'liqligini ta'kidlash kerak.

Aholi bandligini muayyan darajada barqaror ushlab turish har qanday mamlakat oldida turgan murakkab vazifalardan sanaladi. Bandlik sohasida bozorning o'zini o'zi avtomatik suratda tartibga solish jarayoniga ta'siri har doim ham sezilmaydi. Shu sababli bozor iqtisodiyotiga yo'naltirilgan barcha mamlakatlarda doimiy, bandlik sohasiga ta'sir ko'rsatish shakllari va vositalari jihatidan egiluvchan choralarni qo'llash asosida bandlikni tartibga solish siyosati amalga oshirilmoqda. Aholining to'liq va samarali bandligini ta'minlash har qanday demokratik jamiyatning muhim vazifalaridan biridir.

Aholini ish bilan ta'minlash (bandlik) siyosati - jamiyat va uning har bir a'zosining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi chora tadbirlar yig'indisidir. Bandlik sohasidagi davlat siyosati ikkita asosiy vazifani hal qilishga qaratilgan: birinchidan, amaldagi investitsiyalanayotgan kapitalning ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojini qondirish. Jadval va foydali amal qiladigan kapital – ishchi kuchidan samarali foydalanishning eng muhim dalilidir;

ikkinchidan, mehnatga layoqatli aholini kishilarning me'yoridagi hayot kechirishlarining muhim sharti sifatida ish joylari bilan ta'minlash. Aholining farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilish davlatning an'anaviy vazifasi hisoblanadi

Davlat mehnat bozorida ikki turdagi – passiv va aktiv siyosatni amalga oshirishi mumkin. Passiv siyosat ish izlayotgan fuqarolarni ro'yxatga olish, ishsizlik nafaqasini tayinlash, uni taqdim qilish tizimini tashkil etish, ishsizlar va ularning oilalarini qo'llab-quvvatlashning pulsiz shakllarini amalga oshirish bilan cheklanadi. Davlatning mehnat bozoridagi faol siyosati bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat qilayotgan aholi ehtiyojlariga ko'p darajada javob beradi. Uning maqsadi mehnat qilishni istagan har qanday inson o'z talablariga mos ish joyini topishidan iborat. To'liq bandlikni ta'minlashga qaratilgan aktiv siyosat olib borish rivojlangan mamlakatlar mehnat bozoridagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Bu siyosat asosiy tadbirlariga quyidagilar kiradi

- davlat tomonidan iqtisodiyotga investitsiyalarni rag‘batlantirish, bu yangi ish joylarini yaratishning asosiy sharti hisoblanadi;

- tarkibiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq ishsizlarni qayta o‘qitish va malakasini oshirishni tashkil etish;

- mehnat bozorida vositachilik qilayotgan mehnat birjalari va bandlik xizmatlarini rivojlantirish, friksion ishsizlik va tarkibiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq ishsizlikni pasaytirish maqsadida vakant ish joylari to‘g‘risida ma‘lumotlar yig‘ish, taxlil qilish va bartaraf qilish borasida choralar ishlab chiqish;

- kichik va oilaviy tadbirkorlikka ko‘maklashish, bu ko‘plab mamlakatlarda aholi bandligini ta‘minlashning muhim uslubi sifatida o‘rganilmoqda;

- ish beruvchilar tomonidan alohida aholi guruhlari – yoshlar, nogironlarga ish joylarini taqdim etishni davlat tomonidan rag‘batlantirish (soliq va qonunchilik tadbirlari orqali);

- zarurat tug‘ilganda ish topish uchun yashash joyini o‘zgartirishda ko‘maklashish;

- bandlik muammolarini hal qilishda xalqaro hamkorlik, xalqaro mehnat migratsiyasi bilan bog‘liq masalalarni hal qilish;

- davlat sektorida – ta‘lim, tibbiy xizmatlar, kommunal xo‘jaligi, jamoatchilik binolari va inshootlarini qurish sohalarida ishchi o‘rinlarini yaratish;

- jamoat ishlarini tashkil qilish. Mehnat bozorida faol siyosat olib borishda bandlar, band bo‘lmagan va ishsiz fuqarolarning yosh-jinsiy tarkibi, kishilarning o‘rtacha yoshi, mazkur tarmoq mehnat salohiyatini tashkil qiluvchilar, ularning malaka darajasi, yollanib ishlashdan oladigan oila daromadi, mustaqil bandligi, yakka mehnat faoliyati hamda mehnat muassasalarini (tadbirkorlar, ishlovchilar, kasaba uyushmalari tashkilotlari) rivojlantirish va uning samaradorligini hisobga olish zarur.

Mehnat bozori bozor iqtisodiyoti tizimida markaziy o‘rinni egallaydi. Bu, birinchi navbatda, bozor munosabatlari sharoitlarida amal etadigan turli: xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, tayyor buyumlar, loyihalar, ilmiy ishlanmalar,

xizmatlar, turar joy, investitsiyalar, qimmatli qog'ozlar va boshqa bozorlar birlaridan farq qilsa ham ularni asosiy sub'ekt - inson birlashtirib turishi bilan izohlanadi. Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasining maqsadi mazkur sohalarda ro'y berayotgan voqea va jarayonlarni ilmiy holda ifoda etishdir. Bu nazariya amaliy ahamiyatga ega: u mazkur sohalarga oid bilimlarni integratsiyalashtirar va umumlashtirar ekan, ularni iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va inson hayoti faoliyatining boshqa jabhalarida real tarzda namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasi uning vazifalarida konkretlashadi. Bu mehnat bozori va ish bilan bandlik rivojlanishi qonuniyatlari va tendensiyalarining tahlili asosida mazkur sohalarning tub muammolarini aniqlash va ularni hal etish yo'llari va usullari yuzasidan ilmiy asoslangan tavsiyalar tayyorlash, mehnat bozori samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan modellar ishlab chiqish, mehnat resurslari prognozlarini asosida mamlakat va mintaqani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish istiqbol rejalariga aniqliklar kiritish bo'yicha xulosalar tayyorlashdan iboratdir.

Mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasida umumiy, alohida va xususiy qonuniyatlari ham mavjud bo'lib, ular mehnat bozoridagi talab va taklifning ish haqi miqdoriga bog'liqligi, ishsizlik va iqtisodiyotdagi mehnat unumdorligining o'zaro bog'liqligi («Ouken qonuni»), ish bilan bandlik tarkibining xo'jalik yuritish shaklidagi bog'liq ravishda o'zgarishi, ilmiytexnikaviy va texnologik taraqqiyot natijasida tarkibiy ishsizlikning paydo bo'lishi kabi jarayonlarda o'z ifodasini topadi.

Mehnat bozorida faol siyosatni amalga oshirish mintaqalarda iqtisodiyot tarkibiy o'zgarishlar va uni tartibga solishning samarali usullarini shakllantirish bilan bog'liq. Mehnat bozorini tartibga solish deganda, tashqi mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatadigan chora-tadbirlar ko'zda tutiladi. Bu tadbirlar iqtisodiy, ma'muriy, tashkiliy, qonuniy va mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlari majmui hisoblanadi. Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga

solishning asosiy maqsadlari ishsizlarni mehnat faoliyati jarayoniga yanada jadalroq jalb etish, tarkibiy qayta qurishni rag'batlantirishni xohlovchilarga ishchi o'rinlarini taqdim etish va ishdan bo'shatilayotgan ishlovchilarni qayta taqsimlashdan iborat. Band bo'lmagan fuqarolarni ijtimoiy muhofazalash, egiluvchan mehnat bozorini huquqiy ta'minlash hamda ishga joylashtirish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash yo'li bilan rivojlantirish bu faoliyatning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Mehnat bozorlarida boshqa bozorlardagidan farqli ravishda iste'molchi ehtiyojini qondiradigan tovar emas, balki muayyan mahsulot ishlab chiqarish (xizmat turi ko'rsatish) uchun talab etiladigan ishchi kuchi xarid qilinadi. Ya'ni ishchi kuchiga talab tovar va xizmatlarga talabdan kelib chiqadi, bu esa mehnat bozori tovar bozorlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ayni paytda ishchi kuchiga talab kapital bozoridagi holat investitsiya muhitidan ham kelib chiqadi. Mehnat va kapital bir-birini to'ldira oluvchi va bir-birining o'rnini bosa oluvchi ishlab chiqaruvchi omillar hisoblanadi. Shuning uchun kapital qiymatidagi har qanday o'zgarish mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bu omillar mehnat, tovar va kapital bozorlari o'zaro aloqada amal qilishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga mehnat bozori va ish bilan bandlik nazariyasiga hozirgi paytdagi konseptual yondashuvlarda aholining ish bilan bandligi sifati muammosiga e'tibor tobora kuchaymoqda. Iqtisodiy adabiyotda shaxsning ish bilan bandligi sifati hamda jamiyatdagi ish bilan bandlik sifati tadqiq etiladi. Lekin ayrim tadqiqotchilar ish bilan bandlik sifatiga ish bilan bandlik sharoitlari va inson salohiyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan yondashsalar, boshqa izlanishlarda shaxs yoki ijtimoiy guruh turmush darajasi, shuningdek ish bilan bandlik xususiyatida namoyon bo'ladigan xususiyatlar tahlil etiladi.

Fikrimizcha, ish bilan bandlik sifatiga yondashuvlardagi bunday farqlarga qaramay, mazkur tushunchaning aniq ko'rsatkichlar tizimi mavjud, Bizningcha, ular quyidagilardan iborat:

- ish bilan band xodim daromadining darajasi. Bu daromad Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) hujjatlarida qayd etilganidek, faqat xodimning emas, shuningdek uning oila a'zolari ehtiyojlari eng kam miqdori hamda ish kuchini hosil etish (ta'lim olish, kasb egallash, salomatlikni saqlash va hokazolar) uchun yetarli bo'lishi lozim;

- oilada jon boshiga to'g'ri keladigan daromadning xarid qobiliyati;

- ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi. Mazkur ko'rsatkichning umume'tirof etilgan mezoni - iqtisodiy faol aholi birligiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot hajmi mavjud;

- mehnatga haq to'lash xarajatlarining yalpi ichki mahsulot hajmidagi solishtirma ulushi. Bu ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlik sohasidagi iqtisodiy siyosatning eng muhim indikatorlaridan biri hisoblanadi;

- mehnat bozorida ish kuchi sifati va raqobatdoshligi darajasi. Ishsiz qolgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, ularni ijtimoiy muhofazalash mehnat bozoriga davlat siyosatining passiv shakliga kiradi. Ishsiz fuqarolarni davlat kafolatlaydi:

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar ko'rinishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, moddiy yordam va boshqa ijtimoiy to'lovlarni ta'minlash;

- bepul tibbiy xizmat ko'rsatish.

Rivojlangan mamlakatlarda ishsizlarga moliyaviy yordam ishsizlik bo'yicha sug'urta tizimi asosida amalga oshiriladi. Aholining alohida guruhlari, ishlovchilar, tadbirkorlar hamda mehnatni tashkil etishning ma'lum unsurlari davlat ta'sir ko'rsatish ob'ekti hisoblanadi. Davlat ularga turli imtiyozlar, shu jumladan, soliq imtiyozlari taqdim etadi, jamoat ishlarini tashkil qiladi, shu orqali mehnatga bo'lgan talabni rag'batlantiradi va bandlik muammolarini hal qiladi, korxonalar va ish joylarini (davlat tadbirkorligi) o'zi yaratadi va h.k. Ta'sir ko'rsatish ob'ekti xususiyatlaridan kelib chiqib, umumiy ta'sir ko'rsatish choralarini va maxsus tadbirlarni ajratish mumkin.

Ta'sir ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha xodimlarga bo'lgan talabni ham, taklifni ham oshiradigan (kamaytiradigan), talab tarkibi va taklifning tarkibida aks etadigan, ularning o'zaro muvofiqligi darajasini oshirishga qaratilgan tadbirlar farqlanadi.

Ta'sir ko'rsatish shakliga ko'ra, bevosita va bilvosita tartibga solish usullari farqlanadi. Birinchi guruhga davlat subsidiyalashi va turli imtiyozlar, shu jumladan, soliqlardan imtiyozlar taqdim qilish yo'li bilan barcha mumkin bo'lgan tashkiliy-huquqiy shakllardagi, davlat bandlik xizmati bilan hamkorlik qiladigan va qandaydir kasb bo'yicha o'qigandan keyin ishga qabul qiladigan korxonalarda bandlikni rag'batlantirish kiradi. Ikkinchi guruhga demografik vaziyatni tartibga solish, davlat xaridlarini ko'paytirish, soliq to'siqlarini kamaytirish, amortizatsiyani jadallashtirish va boshqa tadbirlar, ya'ni mamlakat iqtisodiyoti pasayish bosqichida bo'lgan davrdagi ishbilarmonlik faolligini rag'batlantiradigan dastaklar kiradi.

O'zbekistonda hozirda qanday bandlik siyosati qo'llaniladi? Iqtisodiyotni modernizatsiyalash bosqichida O'zbekistonda aktiv bandlik siyosatga o'tish hayotiy zaruriyatdir. Aktiv bandlik siyosati - bu davlat tomonidan ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida olib boriladigan huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar yig'indisidir. Bu siyosat ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida ishchilarni kutilayotgan bo'shatishlardan ogohlantirish; ish izlayotganlarni o'qitish, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; yangi ish o'rinlarini yaratishni moliyalashtirish; ish o'rinlarini izlash va tanlash; jamoat ishlarini tashkil etish tizimi orqali yangi ish o'rinlarini yaratish va boshqalarni qamrab oladi.

Bandlik sohasida faol davlat siyosatini olib borish aholini ish bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish orqali amalga oshiriladi. Bu dastur mehnat bozoridagi holat va uning rivojlanish istiqbollariiga mos ravishda shakllanadi.

Bandlikni hududiy tartibga solish hududlar rivojlanishining ko'plab o'ziga xos jihatlarni hisobga olishni va ular asosida aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-

tadbirlar ishlab chiqishni taqozo etadi. Ammo, ko'pchilik hududlarda yangi ish o'rinlarini yaratish borasida passiv siyosat olib borilayotir.

Kichik va o'rta biznes yangi ish o'rinlari yaratish mumkin bo'lgan soha bo'lishi bilan birga qo'shimcha daromad manbai hisoblanadi. Bu soha ishchilardan yuqori malaka talab qilmaydi va ish tartibi yetarli darajada egiluvchan bo'lganligi bois ayollarni ish bilan ta'minlash darajasini oshirish imkonini beradi. Shunga qaramasdan, davlatning bandlik sohasida olib borayotgan siyosati faqat shu soha bilan chegaralanishi mumkin emas. Iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorida ilgari ko'rib chiqilgan bandlik turlari bilan bir qatorda aholini ish bilan ta'minlash sohasida iqtisodiyotning norasmiy sektoridagi faoliyat yangi hodisa hisoblanadi. Xalqaro Mehnat Tashkiloti iqtisodiyotning norasmiy sektoriga katta kapitalga ega bo'lmagan, mehnat unumdorligi birmuncha past, yuqori daromad keltirmaydigan, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish va sotish bilan shug'ullanuvchi kichik muassasalarni kiritadi. Bu muassasalarda yaratilayotgan ish o'rinlari barqaror emas. Odatda, bu muassasalar statistikada hisobga olinmaydi, hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi, ularga nisbatan mehnat qonunchiligi, ijtimoiy himoya tizimi va boshqalar joriy etilmaydi.

Iqtisodiyotda norasmiy sektorning paydo bo'lishi ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xosdir. Xalqaro ekspertlarning baholashicha, shaharlarda band bo'lganlarning 30%dan 50%gachasi mazkur sektorda faoliyat olib borishadi. O'tish davri sharoitida aholining sezilarli qismi mana shu sektorda faoliyat olib boradi va ayrimlarining faoliyati noqonuniy faoliyat bo'lganligi sababli hukumat bu sektorni qonuniy tartibga solmog'i darkor.

Shunday qilib, mehnat bozorini tartibga solish siyosati iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lib, u quyidagi maqsadlar uchun xizmat qiladi:

- iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirish va bo'shagan ishchi kuchini qayta taqsimlash jarayonini tezlashtirish;
- ishsizlarni iloji boricha tezroq ishga jalb etish;

• ish izlayotgan har bir ishchini ish bilan ta'minlash. Shuning uchun aholini ish bilan ta'minlash sohasida olib borilayotgan siyosatni quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

• inson resurslarini yanada faolroq rivojlantirish;

• fuqarolarning yangi ish joylari va o'z-o'zini ish bilan ta'minlash borasidagi tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash;

• ijtimoiy himoyaga muhtoj va ish izlashda qiynalayotgan fuqarolarni ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi maxsus tadbirlar o'tkazish;

• yangi ish o'rinlari yaratayotgan va mavjudlarini saqlab qolayotgan (eng avvalo, ijtimoiy himoyaga muhtoj va ish izlashda qiynalayotgan fuqarolar uchun) ish beruvchilarni rag'batlantirish;

• aholini ish bilan ta'minlash sohasida olib borilayotgan faoliyatni ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning boshqa yo'nalishlarida olib borilayotgan faoliyat bilan (shuningdek, bu faoliyatni mahalliy, hududiy va respublika miqyosida) muvofiqlashtirish;

• ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifning ham tarkibiy, ham kasbiy jihatdan balanslashuviga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

• qishloq joylarda ishchi kuchi harakatlanishi va malakasini oshirishni rag'batlantirish, shuningdek, uy-joy bozorining shakllanishini tezlashtirish;

• yangi ish o'rinlarini yaratish sura'tlarini aholi o'sish sur'atlariga yaqinlashtirish;

• aholini ish bilan ta'minlash va ishchi kuchi migratsiyasi muammolarini yechishda xalqaro hamkorlikni (ko'proq MDH mamlakatlari bilan) rivojlantirish, mehnat migrantlarini har tomonlama himoyalashni yo'lga qo'yish.

Mintaqaviy iqtisodiy jarayonlarning xususiyatlarining mintaqa aholisining ish bilan bandligining xulq-atvor omillariga ta'sirini ko'rib chiqaylik.

Birinchidan, mintaqaning tabiiy xususiyatlari, shuningdek, mintaqaning iqlim sharoiti aholining yashash sharoitlarini belgilaydi.

Ikkinchidan, aholining demografik xususiyatlari, mintaqaning milliy, madaniy, tarixiy xususiyatlari mintaqaviy mehnat bozorida ishchilarning iqtisodiy xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlarini, xulq-atvor stereotiplarini va mintaqaviy mehnat bozorining turli hodisalariga munosabatini belgilaydi.

Mintaqa aholisini ish bilan ta'minlashning ko'rib chiqilayotgan omillarining ustunligi to'g'ridan-to'g'ri hududiy kontekstda davom etayotgan iqtisodiy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida ma'lum bir hudud aholisini ish bilan ta'minlashning mintaqaviy tendentsiyalari va naqshlarini belgilaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: «O'zbekiston», 2010. - 46-b.
2. O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonuni. // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992 y., 4-con, 175- modda.
3. O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. - T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2004.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 5 yanvardagi «Yirik sanoat korxonalari bilan kasanachilikni rivojlantirish asosidagi ishlab chiqarish va xizmatlar o'rtasida kooperatsiyani kengaytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3706-sonli Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2006 y., 1-son, 1-modda